

EDYTA WOLTER

Wydział Nauk Pedagogicznych

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Forum Pedagogiczne
2017/1

Wpłynęło: 21.10.2016

Zatwierdzono do druku: 29.03.2017

DOI: 10.21697/fp.2017.1.21

Z badań polskiej historiografii edukacyjnej

[Hanna Markiewiczowa (2016). *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 296 ss.].

Hanna Markiewiczowa jest historykiem edukacji, autorką wielu publikacji, m.in.: *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914* (2002), *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności 1807–1830* (2010), *Wybrane zagadnienia z historii wychowania*, cz. 1 (2001, 2006). W roku 2016 została opublikowana kolejna jej książka o układzie treści rzeczowym/problemowym. Składa się ona ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, implikuje także indeks nazwisk. Jest poświęcona problematyce Polskiej Macierzy Szkolnej – społecznego towarzystwa oświatowego działającego od 1905 roku w duchu narodowym, chrześcijańskim, w swoistym akcie sprzeciwu wobec polityki rusyfikacyjnej zaborcy. Skład osobowy pierwszego Zarządu Głównego PMS tworzyły osoby ideowo związane z Ligą Narodową, Stronnictwem Narodowym. Hanna Markiewiczowa podkreśliła, że Polska Macierz Szkolna wyłoniła się z tajnego nauczania realizowanego w zaborze rosyjskim i działała do wybuchu drugiej wojny światowej. Po wojnie natomiast organizacja odrodziła się w Anglii w 1952 roku. Oficjalną działalność rozpoczęto w 1953 roku. W Europie Zachodniej funkcjonuje do dziś, służąc ochronie/zachowaniu tożsamości narodowej Polaków.

Z uznaniem należy zaakcentować, że omawiane dzieło powstało na podstawie bogatej archiwalnej bazy źródłowej, zgromadzonej i przechowywanej w następujących instytucjach: Archiwum Akt Nowych, Archiwum Miasta Warszawy, Archiwum Państwowe w Równem (obecnie Ukraina), Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Archiwum Wirtualne „Polona”, Wirtualne Muzeum Kresy-Syberia. W pracy wykorzystano także zbiory prywatne rodziny Józefa Stemlera i rodziny Władysława Sołtana oraz źródła drukowane (takie jak: materiały statystyczne, akty normatywne, sprawozdania, czasopisma, dzieła autorskie, pamiętniki, wspomnienia) i liczne opracowania naukowe (szczegółowy ich wykaz znajduje się na s. 273–285).

W rozdziale pierwszym autorka wyjaśniła uwarunkowania powstania oraz działalność Polskiej Macierzy Szkolnej w latach 1905–1916. Napisała, że zebranie

założycielskie odbyło się 15 maja 1905 roku, ale zawiązanie się Polskiej Macierzy Szkolnej ujawniono dopiero po wydaniu dekretu (ukazu) carskiego z dnia 30 października 1905 roku, korzystając z zawartych w nim praw. Wówczas powstały Koła Polskiej Macierzy Szkolnej, m.in. w Pabianicach, Radomiu, Opocznie, Działoszycach, Białobrzegach, Staszowie, Sosnowcu, Czelandzi, Będzinie, Dąbrowie Górniczej, Miłowicach, które tworzyły biblioteki, czytelnie, szkoły ludowe i ochronki, organizowały kursy dla analfabetów, odczyty i pogadanki. Wdrażano w ten sposób podstawowy cel Polskiej Macierzy Szkolnej: „Przez oświatę do wolności” / „Przez oświatę do silnych podstaw państwa”. Po wprowadzeniu formalnego zakazu prowadzenia prac oświatowych Polska Macierz Szkolna realizowała tajną działalność dydaktyczno-wychowawczą i kulturalno-oświatową.

Hanna Markiewiczowa w rozdziale drugim opisała fakt odrodzenia się Polskiej Macierzy Szkolnej, poczynając od zebrania założycielskiego, które odbyło się 28 kwietnia 1916 roku w Warszawie. Zaprezentowała strukturę organizacyjną, podstawy finansowania oraz zasięg działania instytucji (na obszarze województw centralnych i wschodnich Rzeczypospolitej). Warszawa była siedzibą Zarządu Głównego Polskiej Macierzy Szkolnej, który składał się z 24 członków, wybieranych na trzyletnią kadencję i pełnił funkcje administracyjne, związane z kierowaniem sprawami towarzystwa w zakresie określonym statutem.

Autorka stwierdziła, że najbardziej znaczącym składnikiem pozyskiwania środków finansowych na działalność Polskiej Macierzy Szkolnej była „wielka kwesta majowa”, w rocznicę obchodów uchwalenia Konstytucji 3 maja. Dochód z kwesty Zarząd Główny Polskiej Macierzy Szkolnej przeznaczał na zakładanie i prowadzenie szkół. Natomiast środki finansowe pozyskiwane z drugiej zbiórki publicznej, przeprowadzanej w dniu 15 listopada (Dzień Oświaty Pozaszkolnej), w rocznicę śmierci pierwszego honorowego prezesa Polskiej Macierzy Szkolnej, Henryka Sienkiewicza, przeznaczano na działalność i rozwój oświaty pozaszkolnej (kursy dla analfabetów, biblioteki, czytelnie). Hanna Markiewiczowa skonstatowała, że zwłaszcza kwesta majowa odzwierciedlała ofiarność społeczeństwa polskiego; stała się wyrazem zrozumienia, że przez inwestycje oświatowe można osiągnąć sukces ekonomiczny społeczeństwa polskiego. Wśród znaczących źródeł dochodów finansowych Polskiej Macierzy Szkolnej były także zapisy, darowizny osób prywatnych, nieruchomości, papiery wartościowe. Testatorzy (w zdecydowanej większości) pochodzili z mieszczaństwa, inteligencji, drobnych właścicieli ziemskich. Niewielu ofiarodawców wywodziło się z rodzin arystokratycznych. Autorka zaakcentowała, że ofiarodawcy przeznaczali darowiznę na rozwój działalności oświatowej w regionie, z którego pochodzili. Był to niejako składnik aplikacyjny ich postaw patriotycznych. W II Rzeczypospolitej Polska Macierz Szkolna otrzymywała subwencje rządowe i samorządowe (przekazywane corocznie z określeniem ich przeznaczenia).

W rozdziale trzecim Hanna Markiewiczowa opisała ideową sferę działalności Polskiej Macierzy Szkolnej. Podkreśliła, że przedmiotowa organizacja prowadziła

akcję uświadomienia narodowego. Autorka nawiązała do ideału wychowania narodowego, obywatelskiego Zygmunta Balickiego. Stwierdziła, że Lucjan Zarzecki był czynnym działaczem Polskiej Macierzy Szkolnej, która czerpała z jego dorobku pedagogicznego – koncepcji narodu, który tworzy kulturę, a dzięki procesowi wychowania są aktualizowane wartości (skarby cywilizacji), co zapewnia ponadpokoleniową ciągłość narodowych tradycji. Rozważając podstawy ideowe działalności Polskiej Macierzy Szkolnej, Hanna Markiewiczowa przypominała następującą tezę Zarzeckiego: „Naród może istnieć bez państwa, ale państwo bez narodu – nie”.

Hanna Markiewiczowa wyjaśniła, jak realizowano program wychowania narodowego i chrześcijańskiego/katolickiego w następujących aspektach działalności Polskiej Macierzy Szkolnej: w polityce oświatowej, w praktycznych działaniach na rzecz edukacji oraz w zakresie oświaty pozaszkolnej. Opisała związki działaczy Polskiej Macierzy Szkolnej (Jana Korneckiego, Józefa Stemlera, Władysława Sołtana, Tadeusza Krzyżanowskiego) z obozem narodowym. Napisała również o relacjach działaczy Polskiej Macierzy Szkolnej z Kościołem katolickim (począwszy od 1905 roku, a więc od powstania tej instytucji w okresie niewoli narodowej). Zaznaczyła, że udział księży był liczny już w pierwszym okresie działalności organizacji. Również po odzyskaniu niepodległości księża wygłaszali odczyty tematyczne dotyczące formacji światopoglądowej/duchowej. Wśród najbardziej aktywnych księży – działaczy oświatowych wymieniła: Waleriana Baranowskiego, Kazimierza Nosalewskiego, Antoniego Szlagowskiego, Stanisława Machowskiego. Hanna Markiewiczowa skonstatowała, że współpraca Polskiej Macierzy Szkolnej z Kościołem katolickim układała się odmiennie w różnych okresach działalności. Natomiast – jak to ujęła – symbioza Macierzy z duchowieństwem stanowiła potężny czynnik repolonizacji Kresów Wschodnich. Stała się nawet skuteczną przeciwwagą dla radykalnego ruchu komunistycznego, z jednoczesnym skupieniem różnorodnych warstw społeczeństwa polskiego w obszarze działalności kulturalno-oświatowej.

Działalność dydaktyczno-wychowawczą Polskiej Macierzy Szkolnej autorka wyjaśniła w rozdziale czwartym recenzowanego dzieła, począwszy od szkół powszechnych, do których przyjmowano dzieci niezależnie od narodowości i wyznania religijnego. Szkoły Polskiej Macierzy Szkolnej zlokalizowane były przede wszystkim na Kresach Wschodnich, kształciły dzieci w duchu umiłowania kraju, rozwijały postawy patriotyczne, przygotowywały do życia w społeczeństwie. Co podkreśliła Hanna Markiewiczowa – chociaż tworzone były dla dzieci polskich, niejednokrotnie kształciły się w nich również dzieci białoruskie, ukraińskie i żydowskie, które nie mogły uczęszczać do szkół z narodowym językiem wykładowym, ponieważ droga do szkoły przekraczała możliwości/siły witalne dziecka.

Natomiast szkoły średnie Polskiej Macierzy Szkolnej (w odróżnieniu od szkolnictwa powszechnego) działały na terenie całego byłego Królestwa Polskiego (Królestwa Kongresowego). W latach 1918–1939 (biorąc pod uwagę kryterium własności) istniały w Rzeczypospolitej następujące trzy kategorie szkół średnich:

państwowe, samorządowe (prowadzone przez samorządy terytorialne i magistraty miast), prywatne. Hanna Markiewiczowa dokonała obliczeń na podstawie sprawozdań Polskiej Macierzy Szkolnej, opublikowanych w prasie pedagogicznej i zaprezentowała szczegółowe dane liczbowe dotyczące szkół średnich prowadzonych przez Polską Macierz Szkolną w latach 1918–1938. Na podstawie badań własnych stwierdziła, że pomimo tego, iż szkoły średnie ogólnokształcące Polskiej Macierzy Szkolnej były instytucjami prywatnymi (głównym źródłem finansowania stały się opłaty wnoszone przez uczniów), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wspierało je finansowo (asygnowało kwoty na poczet poborów nauczycielskich). I chociaż nie wszystkie szkoły Polskiej Macierzy Szkolnej reprezentowały wysoki poziom dydaktyczno-wychowawczy, borykały się ponadto z brakami lokalowymi i w zakresie środków dydaktycznych – funkcjonowały do wybuchu drugiej wojny światowej.

Hanna Markiewiczowa na podstawie badań naukowych stwierdziła, że Polska Macierz Szkolna popularyzowała również ideę znaczenia szkolnictwa zawodowego w okresie II Rzeczypospolitej. Chociaż starania Macierzy w tym zakresie były tzw. „kroplą w morzu potrzeb”, od 1919 roku rosła liczba szkół zawodowych prowadzonych przez opisywaną organizację. Największy ich rozwój odnotowano w latach 1927–1930. Wsparciem dla szkół zawodowych Polskiej Macierzy Szkolnej były z pewnością zasiłki finansowe i pomoc rzeczowa Zarządu Głównego PMS, a także stypendia fundowane przez obywateli. Polska Macierz Szkolna doksztalała nauczycieli, umożliwiając im uzupełnienie kwalifikacji zawodowych. Organizowała kursy dla nauczycieli wędrownych. Hanna Markiewiczowa skonstatowała, że niezależnie od wiedzy i kwalifikacji pedagogicznych, nauczyciele pracujący w szkołach Polskiej Macierzy Szkolnej (zwłaszcza na Kresach Wschodnich) zapisali piękną kartę w procesie upowszechniania oświaty wśród ludzi najbardziej jej potrzebujących.

Według Hanny Markiewiczowej likwidacja analfabetyzmu stanowiła jeden z podstawowych kierunków działalności przedmiotowej organizacji. Polska Macierz Szkolna organizowała kursy dla dorosłych analfabetów. Autorka zaprezentowała tabelaryczne ujęcie szczegółowych danych liczbowych w tym zakresie (w latach 1923–1937). Podkreśliła, że Polska Macierz Szkolna organizowała także naukę rachunków dla dorosłych (celem stworzenia podstaw dla elementarnych operacji finansowych). Opisała metody kształcenia dorosłych analfabetów. Skonstatowała, że Polska Macierz Szkolna posiadała dobrze zorganizowane biblioteki (dostępne dla wszystkich), z których najstarsze powstały w latach 1905–1907. Przedstawiła dane liczbowe dotyczące bibliotek ruchomych Polskiej Macierzy Szkolnej (w latach 1921–1927), a także dotyczące stanu bibliotek Polskiej Macierzy Szkolnej na Kresach Wschodnich (w latach 1925–1932) oraz rozwoju bibliotek Polskiej Macierzy Szkolnej w skali krajowej (w latach 1916–1926).

Hanna Markiewiczowa napisała, że Zarząd Główny Polskiej Macierzy Szkolnej w 1923 roku utworzył Centralny Wydział Oświaty Pozaszkolnej, którego podstawowym zadaniem był nadzór nad oświatą pozaszkolną oraz zapewnienie

wykwalifikowanej kadry instruktorów oświatowych. W trosce o decentralizację kultury podjęto starania o pozyskanie prelegentów z różnych dziedzin wiedzy. Autorka ustaliła, że pomimo braku dostatecznej liczby prelegentów profesorowie Uniwersytetu Wileńskiego w 1927 roku wygłosili 222 wykłady. Popularnością cieszyły się zwłaszcza te ilustrowane przezroczami. Hanna Markiewiczowa stwierdziła, że najpełniejszą formą kształcenia pracowników oświatowych przez Polską Macierz Szkolną były trwające przez dwa lata Wyższe Kursy Pracy Społecznej, podczas których wykłady wygłosili m.in. prof. Władysław Tatarkiewicz, prof. Władysław Grabski, prof. Wacław Komornicki, prof. Ludwik Jaxa-Bykowski. Napisała również o działalności opiekuńczej Polskiej Macierzy Szkolnej w zakresie tworzenia ochronek dla dzieci, burs/internatów dla młodzieży, kół opiekuńczych oraz kolonii letnich, półkolonii i akcji dożywiania.

W rozdziale piątym Hanna Markiewiczowa zaprezentowała problematykę Polskiej Macierzy Szkolnej w opinii organizacji zawodowych i partii politycznych. Podkreśliła, że organizacje lewicowe wypowiadały się negatywnie o działalności instytucji, a publicyści pism lewicowych ograniczali swoją krytykę do spraw personalnych. Autorka opisała również stosunek władz państwowych do Polskiej Macierzy Szkolnej, konstatując, że niezależnie od różnic była popierana przez władze w zakresie upowszechniania szkolnictwa powszechnego i zawodowego na Kresach Wschodnich. W zakończeniu książki zaznaczyła, że Polska Macierz Szkolna cieszyła się poparciem społecznym w procesie realizowania działalności szkolnej, pozaszkolnej, opiekuńczej, ale po drugiej wojnie światowej nie było woli politycznej do odnowienia działalności tej organizacji w Polsce. Dzięki determinacji m.in. generała Władysława Andersa, Miry Małachowskiej i Władysława Kańskiego reaktywowano ją w 1953 roku w Wielkiej Brytanii, w celu zachowania kultury polskiej, tożsamości narodowej młodego pokolenia Polaków wychowywanych na emigracji. Działalność prowadzono zgodnie z następującą myślą przewodnią: każde dziecko polskie mówi, czyta, pisze i myśli po polsku. Można dodać, że ta charytatywna organizacja kulturalno-oświatowa funkcjonuje do tej pory i współpracuje z innymi organizacjami polonijnymi, nie tylko działającymi w Zjednoczonym Królestwie, lecz także w Republice Irlandii, Niemczech, na Litwie, w Grodnie (obecnie Białoruś) oraz w Stanach Zjednoczonych i Australii, pielęgnując kulturę i tożsamość narodową Polaków mieszkających poza krajem ojczystym.